

SZELLEMI ÖRÖKSÉGÜNK, A MAGYAR MŰEMLEKVÉDELEM

Az intézményes magyar műemlékvédelem, a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872. április 4-i megalakulásának 140. évfordulója tiszteletére rendezett ünnepi megemlékezésnek 2012. április 20-án a Parlament felsőházi terme adott helyet. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal akkori elnöke előadásában elengedhetetlennek tartotta az örökségvédelem iránti politikai elkötelezettséget és a bizalmat. Idézte Eötvös József 1866-ban írt sorait: „Mindig az volt és most is a szilárd meggyőződés, hogy nemzeti jövőnk kérdése kulturális kérdés...”¹ Néhány hónappal az áprilisi ünneplést követően az örökségvédelem, de elsősorban a műemlékvédelem legnagyobb válsága következett be. A 140 éve intézményi keretek között működő műemlékvédelem jogutód szervezetét, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt (KÖH) 2012 szeptemberében megszüntették.²

A KÖH örökségvédelmi (régészeti, műemléki, műtárgy-) feladatai közül a régészeti és műemléki hatósági jogkört már 2010 novemberétől az új közigazgatási rendszernek megfelelően a fővárosi és megyei kormányhivatalokhoz telepítették.³ Ekkor a KÖH még megőrizte a műtárgyvédelem összes feladatát, a régészet és a műemlékek esetében továbbra is másodfokú hatóságként működött, valamint az első fokú engedélyezési eljárásban biztosította a tudományosan megalapozott szakmai háttérrel. 2012 nyarán az örökségvédelemre további hátrányos törvénymódosításokat követően a KÖH-t megszüntető kormányrendelet a műtárgyvédelmen kívül minden hatósági és műemlékvédelmi tudományos kutatási, nyilvántartási, védetté nyilvánítási, topográfiai feladat ellátásával a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium alá tartozó Főváros Kormányhivatala

Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatalát bízta meg. Ugyanakkor a régészeti örökség és a műemléki értékek szakmai irányításának (?) és felügyeletének (?) felelőse a belügyminiszter lett. A 2013. január 1-jével megalakuló járási hivatalok újabb, szinte már követhetetlen változásokat jelentenek a régészeti és műemléki védelemfelügyeleti (hatósági) területén.⁴

A műemlékvédelem 140 éves, pótolhatatlan értékekkel rendelkező archívumai (tervtár, fotótár, könyvtár, irattár) megmaradhattak (a rendeletben a gyűjteményeket meg sem említik) a KÖH helyett (helyén, 1971 óta a budai várnegyedben) a műtárgyvédelem biztosítására létrehozott, az Emberi Erőforrás Minisztérium felügyelete alá helyezett⁵ „Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ”-ban. A kormányrendeletet magyarázó nyilatkozatok és az azt követő sajtóvisszhangok sem tudták világosan megfogalmazni, hogy miért volt szükség e nagy múltú hivatal puccsszerű felszámolására.⁶ Az alapvető tevékenységétől szeptemberben megfosztott intézménybe novemberben beolvasztották a Műemlékek Nemzeti Gondnokságát⁷ „kártalanításként” (vigaszdíjként).⁸

Az új központ rendkívül szerencsétlen elnevezése is tükrözi az örökségvédelem területén uralkodó általános zavart és koncepciótlanságot. Anakronisztikus és méltatlan az örökséggazdálkodás és szolgáltatás tartalmatlan fogalmát „a műemlékvédelem ügye felett széles távlatú áttekintéssel rendelkező, nagy formátumú vezető egyéniség” Forster Gyula (1846–1932) személyével kapcsolatba hozni. A jogi végzettségű Forster 1872-től a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban a műemlékekkel foglalkozó ügyosztály vezetőjeként aktívan részt vett az 1881. évi műemléki törvény és a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) létrehozásában, amelynek 1886-tól másodelnöke, 1906-tól 1919-ig elnöke volt. Forster „ezt a tisztséget nemcsak politikai funkcióként töltötte be, hanem közigazgatási és szervezési, valamint a szellemi irányítás koncepcionális feladatait egy kézbe tudta venni.”

A műemlékvédelem törvényhozási kereteinek hazai és nemzetközi fejlődését összefoglaló tanulmánya, a *Magyarország műemlékei* címen kezdeményezett kiadványsorozat a műemlékvédelem szakirodalmának ma is legalapvetőbb művei.⁹

Forster nevét egy olyan intézmény viselhetné joggal, amely a „forsteri” hagyományokat, a műemlékek tudományos módszerekkel történő számbavételét, nyilvántartását és megőrzését tartja elsőrendű és legfontosabb feladatának.

Az 1872-től a Magyar Műemlékek Ideiglenes Bizottságának létrehozásától kezdve a történelmi Magyarország műemléki értékkel rendelkező épületeiről készült leírások, rajzok, tervek, fényképek, dokumentációk a Műemlékek Országos Bizottságának archívumaiba kerültek, gyarapodtak a jogutódintézményekben, átvészelve a világháborúkat, rendszerváltozásokat, biztos bázist (forrást) nyújtva a műemlékvédelem mindennapi komplex tevékenységéhez

A gyűjteményeket kezelő, egyelőre csak korlátozott számú műemlék megőrzésével (állami tulajdonban tartott kastélyok) megbízott „Forster Gyula Központ” helyzete hasonló a MOB-nak önálló szervezetként 1949-ben bekövetkezett megszüntetéséhez, amikor a műemlékvédelem igazi felhatalmazás nélkül, korlátozott kapacitással a gyűjteményekkel együtt 1949 és 1957 között egymást követően különböző intézményekhez tartozott. (Múzeumok és Műemlékek Országos Központja /MMOK/, Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, az Országos Építésügyi Hivatal).¹⁰

A kiváló művészettörténész, Dercsényi Dezső (1910–1987)¹¹ „teljes egyéniségével és tudományos tekintélye súlyával is vállalta azonosulását, illetve azonosítását a magyar műemlékvédelem ügyével”. Diplomáciai érzékének köszönhető, hogy 1957-ben az Építésügyi Minisztérium felügyelete alatt létrejött az Országos Műemléki Felügyelőség¹², amely a műemlékvédelem minden feladatát a műemléki értékek számbavételétől (nyilvántartás létrehozása, az első műemlékjegyzék, a műemléki topográfia megjelenése, városképi

KÁLMÁNCSEHI DOMONKOS SZOBRA
A SZT. ANNA-KÁPOLNA ELŐTT

Ohmann Béla, 1938

vizsgálatok, távlati terv) az épületkutatás, tervezés, kivitelezésen keresztül ellátta. A műemlékvédelem komplexitását és interdiszciplinaritását sikerült egy intézményben megvalósítani. A műemléki felügyelők megyei beosztásban szakhatóságként működtek, lehetővé téve számukra, hogy a területükön álló műemlékeket valóban jól ismerjék, és megőrzésük érdekében kezdeményezően közreműködjenek.

A szintén kiváló tudós művészettörténész, Entz Géza (1913–1993) által létrehozott és 20 évig vezetett tudományos osztályon „a műemlékek sokoldalú helyszíni tanulmányokon, feltárásokon, írott és képi források felkutatásán alapuló tudományos megismerésének programját” alkalmazta¹³. Az Európában is úttörőnek számító, az 1960-as, 1970-es években a történeti városok (Buda, Sopron, Kőszeg, Győr) rehabilitációja során kifejlesztett épületkutatási (falkutatás) módszernek köszönhetően feltárt számos egyedülálló történeti, építészeti, művészeti érték került bemutatásra Gerő László, majd Horler Miklós építészek irányítása alatt a tervezési osztály építészeinek tervei alapján (a középkori soproni zsinagógák, a kapualjak ülőfülkéi, freskókkal díszített lakóházak stb.). A művészettörténészek és régészek a műemlékek helyszíni kutatása és tudományos dokumentációjának elkészítése mellett, aktívan részt vettek az inventarizálásban, a topográfiai kutatásban.

Az 1980-as években, a változó gazdasági körülmények között, az OMF szervezete nem tudta megfelelően ellátni a bővülő feladatokat (kastélyok helyreállítási programja, ún. Gazdasági Bizottság Program kiemelt műemlékek helyreállítására). Működését nehezítette a felügyelő minisztérium többszöri változása, az Építési és Városfejlesztési Minisztériumtól a Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztériumhoz, a rendszerváltozást követően először a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumhoz, majd 1998-tól a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumhoz került a közben teljesen átszervezett, átalakított és új feladatokkal ellátott intézmény.

Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal 1992-től a műemlékeknek nemcsak szakhatósága, hanem építési hatósága is lett. A felügyeleti munkát végző építészeknek óriási terhet jelentett az új építési hatósági jogkör. Nagyszámú jogász bevonásával biztosították az eljárások jogszerűségét, de a felügyelők adminisztratív terhei akadályozták a műemlékek valódi szakmai gondozását.

Az OMvH hatósági szerepe miatt nem vállalhatta műemlékek helyreállítási terveinek elkészítését és nem vehetett részt a helyreállítások kivitelezésében sem. Ezeknek az ún. operatív feladatoknak az ellátására létrehozták az Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központot, valamint a Műemlékek Állami Gondnokságát. Az ÁMRK az OMF komplexitását (kutatás, tervezés, kivitelezés, restaurálás) nemcsak a központi költségvetésből, hanem más pénzügyi forrásokból is biztosították. A MÁG kezdetben a műemlékek helyreállításával kapcsolatos beruházói feladatok mellett, néhány, majd egyre több állami tulajdonban tartandó műemlék, elsősorban kastély vagyongazdálkodását látta el. A megoldatlan sorsú Építészeti Múzeum továbbra is az OMvH-hoz tartozott.¹⁴ A három intézmény feladatai között meglévő párhuzamosságokból adódó feszültségek hamarosan jelentkeztek. Az ÁMRK és az OMvH művészettörténészei és régészei is végeztek épületkutatásokat, és szakértőként a műemléki felügyelők rendelkezésére álltak. Ugyanakkor az inventarizálás, a védetté nyilvánítások előkészítése, a műemlékek nyilvántartása, a topográfiai kutatások, a műemlékek revíziója, az OTKA által támogatott alapkutatások (Lapidarium Hungaricum, a tervtári és fotótári archívum feldolgozása) továbbra is az OMvH tudományos egységének a feladata maradt.

Az 1881. évi törvény után 1997-ben megszületett első önálló műemléki törvény (LIV. törvény) hiányosságai és az OMvH és intézményrendszere működési nehézségei, a jogkörök tisztázatlansága, a műemlékek helyreállítására központi költségvetésből ekkor még rendelkezésre álló pénzek elosztása az intézmények között presztízsharchoz vezetett.

A műemlékvédelem és szervezetének alapos elemzése és megújítása helyett az Európában már általánossá váló kulturális örökség (régészeti örökség, műemléki értékek, kulturális javak) egységes védelme került napirendre, és ennek eredményeként a 2001. évi LXIV. Kulturális Örökségről szóló törvény egy intézménybe, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalba integrálta a műemlékvédelmet, a régészeti védelmet és a műtárgyvédelmet, megszüntetve a régészeti értékek és műtárgyak védelmére néhány évvel azelőtt létrehozott Kulturális Örökség Igazgatóságot. Itt szeretném megjegyezni, hogy a KÖH jogelőd szervezeteinek régészei kizárólag a műemlékek régészeti kutatását végezték.

Az OMvH átszervezését Kulturális Örökségvédelmi Hivatallá minden szakterület (műemlékvédelem, régészet, műtárgyvédelem) földrengésként élte meg. Az új intézmény (a KÖH mellett továbbra is működött az ÁMRK, a MÁG és az Építészeti Múzeum) nehézkesen és áldozatokkal induló átállását az új rendszerre a hivatal élére, nemcsak kormányváltáskor, hanem kormányzati ciklusokon belül is kinevezett vezetők által kezdeményezett ismétlődő átszervezések is akadályozták, nem alakulhatott ki megfelelő együttműködés az egyes szakmák igazgatóságai között.

1992 és 2012 között nyolc eltérő végzettségű és különböző szakmai múlttal rendelkező elnök váltotta egymást a hivatal élén (négy építész, egy művészettörténész, egy régész, egy történész és egy politikus). Az 1997. és 2001. évi törvények rendszeres módosításai és az új vezetők változó elvárásai elbizonytalanította, sokszor ellehetetlenítette az elmélyült, átgondolt, tervezhető szakmai munkát. Az eltérő preferenciák következtében egyes alapvető tudományos feladatok, mint az inventarizálás, nyilvántartás, védetté nyilvánítás, topográfiai kutatás, hol fontos feladatként nagyobb támogatást kapott, hol a háttérbe szorult, hol egyik, hol másik szervezeti egység kompetenciájába sorolva, a korábbi eredményeket rendszeresen megkérdőjelezték. Hasonló eltérő szemléletet lehetett

tapasztalni a műemlékvédelem interdiszciplinaritásának értelmezésében. Korszakonként más elbírálás alá esett a művészettörténeti szakvélemény fontossága az engedélyezési eljárási folyamatban. Egyes vezetők alatt a művészettörténészek nem vehettek részt a műemléki tervtanácson, szakvéleményt nem adhattak a területi műemléki felügyelőnek. A kutató és a műemléki felügyelő vagy tervező építészek közötti ellentét szításával, a humán tudomány képviselőinek kiszorításával próbálták gyakran a KÖH-t ért támadásokat kivédeni.

Erre a problémára Marosi Ernő művészettörténész már 1997-ben a műemlékvédelem 125 éves jubileuma alkalmából felhívta a figyelmet. „Valójában a műemlékvédelemben működő szakember típusáról, képzettségének, műveltségének tartalmáról, a különböző specialisták együttműködésének formáiról van szó. A mai műemlékvédelemben a szempontok és érdekek végletes differenciálódását, egymás megértésére már-már képtelen, nyelvezetünkben is eltérő szakmai súrlódásait tapasztaljuk... a műemlékvédelem fokozatosan tudományos tekintetben interdiszciplináris, kollektív tevékenységgé, szervezetileg bonyolult hivatali és üzemszerű apparátussá változott”.¹⁵

A KÖH munkatársai a szakszerű műemlékvédelem hiányosságainak okaira feltáró írásaikkal és különböző fórumokon elhangzó előadásaikkal próbálták a döntéshozók figyelmét felhívni.

„Az 1992 óta tartó intézményátalakítások, összevonások és jogszabály-módosítások folyamatában ugyanis a műemlékvédelem tudományos tevékenységként háttérbe szorult. A műemlékek védelmének hatósági eszközökkel történő biztosításának lehetősége az elsőfokú építési hatósági jogkörrel tagadhatatlanul megnőtt, ám az intézkedést követő szervezetátalakításokban ennek egyoldalú hangsúlyozása oda vezetett, hogy a műemlékvédelem alapvető célja és feladata elhomályosult, hovatovább speciális építési engedélyezési eljárássá sorvadt.”¹⁶

A megyénkénti beosztású vezető műemléki felügyelők helyzetében alapvető változást jelentettek a KÖH által létrehozott régiós irodák, amelyek az „egyablakos, polgárbarát” szemlélet jegyében a régészeti, műemléki felügyeletet, jogászai segédlettel voltak hivatottak biztosítani. Az egymástól függetlenül működő irodákban a szakmai felügyelők elszigetelten végezték munkájukat. „Ebben a hierarchia nélküli működésben az egyetlen létező fórum, ahol alapvető műemléki problémák közös megvitatása folyik, a műemléki tervtanács. Saját korlátain azonban ez a testület sem tudott átlépni... a zsűri ülései nem jutottak kellő nyilvánossághoz, a kollégák érdeklődése minimális az ott megvitatott problémák iránt.”¹⁷

A műemlékvédelem valódi megújítása 1992 óta várát magára. A rendszerváltozás óta a politikai szlogenek szintjén minden kormány fontosnak tartotta a múlt emlékeinek megmentését, de a megfelelő stratégia kidolgozását és a feltételek megteremtését nem vállalta. Az 1998-ban kinevezett új elnök megfogalmazása szerint „...a 90 utáni kormányzatok nem foglalkoztak a kérdéssel súlyának megfelelően. ...A kormányzati struktúrában nem volt az ügynek felelőse, csak a miniszter maga. Nem volt olyan felelős szervezeti egység, amelyik a kormányzat oldaláról foglalkozott volna, s ez azt jelenti, hogy a kormányzatok nem alakítottak ki szakmapolitikai koncepciót. Nem bontották le a törvényből adódó feladatokat...”¹⁸

A műemlékek tulajdonosai, a magántulajdon, a helyi politikai és gazdasági érdekek megerősödésével, az egyházak új helyzetével egyre gyakrabban kerültek összeütközésbe a műemléki értékek megőrzése érdekében eljáró felügyelővel, művészettörténésszel. Kifogásaik, panaszaik részben a sajtón keresztül váltak ismertté, részben magas beosztású közigazgatási funkcionáriusok, képviselők, egyházi vezetők közbenjárásával igyekeztek az örökségvédelem rendszerét megbélyegezni.

A legelfogadhatatlanabb vád, az örökségvédelemben eluralkodó korrupció, a felügyelők megvesztegethetősége álta-

lánosítva hangzott el. Hasonlóan más államigazgatási hatósági területekhez nem tagadhatjuk, hogy az örökségvédelemben is előfordulhattak korrupcióra vagy érdek-összefonódásokra utaló feltételezések, nemcsak felügyeleti, hanem vezetői szinten is. Konkrét esetekkel kapcsolatos feljelentésekről, vizsgálatokról, azok következményeiről nem lehetett hallani. E vádakra alapozva bizonyítás nélkül felszámolni egy intézményt, nem szolgálja az örökségvédelem ügyét.

A KÖH megszüntetésének másik visszatérő indoka a hatósági eljárások lassúsága, rugalmatlansága és eltérő szemlélete. Az egységes műemlékvédelmi szemléletet, éppen a megfelelő szakmai vezetés hiányában a KÖH Műemlékfelügyeleti Igazgatóságán belül sem lehetett érvényesíteni, vajon milyen ellenőrzés, számonkérés vagy kompetens személy biztosítja mostantól a meghozott döntések megegyező elveit huszonegy, egymástól teljesen elszigetelve működő elsőfokú járási építésügyi és örökségvédelmi hivatalban, valamint a másodfokon eljáró húsz kormányhivatalban. Az örökségvédők, így a műemléki felügyelők vagy művészettörténészek rugalmatlansága is olyan általánosítás, amely a közvetlen területi munka nem ismeretéből fakad. Hasonló vádakkal illelhetők a műemlékek tulajdonosai is, akik sokszor fel sem fogják a tulajdonukban levő értékek jelentőségét, és a megmentésükért „harcoló” műemlékes szakembert a helyreállítás akadályozásával vádolják.

A hosszú időszakot átfogó történeti áttekintésből kiolvasható két aktuális tanulság. Válságba került az az egységes, a műemlékvédelem tudományát és gyakorlatát egybecsiszoló, több mint száz évet magában foglaló szakmai hagyomány, amely maga is a magyar szellemi örökség részét képezi. Veszélyben van a műemlékvédelem egységes szemléletének továbbélése. Az is látható, hogy ez a mostani válság már jó ideje, az 1990-es évek eleje óta érlelődött, amit az átszervezések, a vezetőcserék is tükröznek. Mintha a nemzeti önazonosságunkról folyó, alkalmanként politikai-

nak tekinthető viták következményei is érvényesültek volna ebben az elbizonytalanodásban.

Az örökségvédelmi intézményrendszer szétszabdálása nemcsak a nemzeti kultúránk részét képező műemlékek fennmaradását veszélyezteti, hanem azt a 140 év alatt felhalmozott tudást, amely ezt a nagy múltú rendszert az állandó változások ellenére is egybetartotta. A műemlékvédelem szervezete, mint a patriotizmus egyfajta megtestesítője, utoljára 1949-ben, a kommunista ideológia áldozataként szűnt meg, és csak 1957 után térhetett magához. Az akkori változás teljes mértékben érthető: a nemzeti kultúra határokra is átívelő, közösséget formáló hosszú folyamatát és egységét ez az ideológia nem tudta elviselni.

A most kialakult, hasonló végeredményhez vezető helyzet azonban gyökeresen más szellemi, politikai környezetben jött létre, mondhatni érthetetlen ellentmondást tükröz. Érthetetlen ez az ellentmondás, mert a változást egy, a nemzet kulturális egységéről és hagyományairól, megőrzéséről, közösségépítő szerepéről egyébként korszerűen gondolkodó kormányzati törekvés idézi elő.

A szemléletében egységes, hosszú hagyományaira alapozott magyar műemlékvédelem munkásaként és híveként az a meggyőződése, hogy ez a változtatás akár végzetes következményekhez is vezethet, mert átgondolatlanul és megfontolatlanul bont le egy súlyosan sérült, omladozó, de a benne lakók által saját testi és szellemi erejükkel megmenteni szándékozott különleges magyar szellemi alkotást. Hiszek abban, hogy éppen a nemzeti kultúra egységének, hagyományainak megőrzéséért tevékenykedő politikai felfogás rövidesen felismeri: a felborult egyensúlyt a mai követelményekhez igazodva, de feltétlenül helyre kell állítania, éppen a visszafordíthatatlan következmények megelőzése érdekében.

GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN

Jegyzetek

¹ Dr. Tamási Judit: *Ünnepek és tanulságok. Örökség XVI.* 2012, 5. 4-7.

² A kormány 266/2012. (IX. 18.) Korm. rendelete a kulturális örökségvédelmi hatóságok kijelöléséről és eljárásaikra vonatkozó általános szabályokról.

³ 2010. évi CXCVI. törvény a fővárosi és megyei kormányhivatalok kialakításáról.

⁴ A kormány 393/212. (XII. 20) Korm. rendelete a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról. Az elsőfokú örökségvédelmi hatóság a járási hivatal, a műemléki érték védelmével kapcsolatos feladatok tekintetében másodfokú hatóság a megyei kormányhivatal, Budapesten a Fővárosi Kormányhivatal Műemlékvédelmi Osztálya, a régészeti értékek esetében a másodfok országos illetőséggel a Fővárosi Kormányhivatal Országos Régészeti Hatósági Osztálya.

⁵ 266/2012 3. § (1) A Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ (a továbbiakban: Központ) a kulturális feladatokat ellátó központi hivatal, önállóan működő és gazdálkodó központi költségvetési szerv. 13. § A Központ szakértő testületként működteti a Kulturális Javak Bizottságát, amely a kulturális javakkal kapcsolatos hatósági, illetve egyéb szakmai döntések előkészítésében segíti a Központ munkáját.

⁶ Ablonczy Bálint: *Sírásók lázadása. Heti Válasz*, 2012. 37. sz. szeptember 13. Mezős Tamás: *Szikla vagy homok. Magyar Nemzet Magazin*, 2012. szeptember 15., Nagy Gergely: *Bontás vagy építés. Magyar Nemzet Magazin*, 2012. szeptember 29. Visy Zsolt: *Földdel egyenlő. Magyar Nemzet Magazin*, 2012. november 3. Sággy Erika: *Befektetők kontra örökségvédelem. Győz a buldozer. Figyelő*, 2012. 44. sz. november 1-7. G. Györffy Katalin: *Oltárt kromofággal. A műemlékvédelem elsősorban kulturális feladat, nem a hatékonyság minősíti. Magyar Nemzet Magazin*, 2012. november 24.

⁷ A Műemlékek Nemzeti Gondnokságát korábban a Műemlékek Állami Gondnoksága, 1992-ben az OMvH megalakulásakor hozták létre a törvény értelmében állami tulajdonban tartandó műemlékek szakmai vagyongazdálkodó szervezeteként.

⁸ 310/2012 Kormányrendelet.

⁹ Forster Gyula: *A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta. 1867–1902. Magyarországi műemlékei*, 1. Budapest, 1905.

Horler Miklós: *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei (1872–1922)*. A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 1996. Bardoly István: *Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény*. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez. I. *Magyar Műemlékvédelem XIII.*, Budapest, 2006.

¹⁰ Fülöp Csilla: *Átmenet és újrakezdés. A magyar műemlékvédelem korszakai*. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István és Haris Andrea. Budapest 1996. 191–203. Lövei Pál: *Korszakok és irányzatok az elmúlt évtizedek magyar műemlékvédelmében. Számvetés és jövő*. 125 éves a magyar szervezett műemlékvédelem. 40 éves az OMF/OMVH. Budapest, 1997.

¹¹ Marosi Ernő: *Dercsényi Dezső (1910–1987)*. *Enigma*. XIV. 2007, 49. sz. „Emberek és nem frakkok.” *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk.: Markója Csilla és Bardoly István.

¹² Dercsényi ekkor az Építésügyi Minisztérium Településfejlesztési Főosztálya Műemléki Osztályának vezetője. 1965–1977 között az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos vezetője és igazgatóhelyettese.

¹³ Tóth Sándor: *Entz Géza (1913–1993)*. *Enigma*, XIV. 2007, 49. „Emberek és nem frakkok.” *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk.: Markója Csilla és Bardoly István.

¹⁴ Fejérdy Tamás: *Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében (1976–2011)*. *Magyar Műemlékvédelem XV*. Budapest, 2011. 115–127.

¹⁵ Marosi Ernő: *125 év tapasztalatai a műemlékvédelemben*. Számvetés és jövő. 125 éves a szervezett magyar műemlékvédelem. 40 éves az OMF/OMVH. XIX. Országos Műemléki Konferencia. Budapest, 11–14.

¹⁶ Somorjay Selysette: *A KÖH Műemlékvédelmi Tudományos Intézete*. *Műemlékvédelem LI*. 2007, 2. 67,

¹⁷ Okrutay Miklós: *Felügyelő az állványon*. Műemlékfelügyeleti helyzetjelentés. *Műemlékvédelem LI*. 2007, 2. 66. 67.

¹⁸ *Műemlékvédelem a kormánystruktúrában és az OMVH-n belül*. Interjú Entz Gézával. *Műemlékvédelem XLII*. 1998, 6. 289, 293.